

Onzekerheid over milieumaatregelen drukken groei

De groei in diverse bedrijfssectoren krijgt een flinke klap door de onzekerheid rondom het stikstofbeleid en PFAS-maatregelen. De vraag is of die ongewisse toekomst was te voorkomen. Een mentaliteitsverandering bij zowel de overheid, het bedrijfsleven als de consument is nodig om nieuwe verrassingen voor te zijn.

Terwijl de overheid keer op keer onvoldoendes haalt op haar klimaatdoelen voor de lange termijn, moeten ook nog eens ad hoc maatregelen worden genomen om de stikstofuitstoot te beteugelen. Het bedrijfsleven ondervindt hiervan direct de gevolgen, zo blijkt uit de groeiprognoses voor de komende twee jaar van de sectoreconomen van ABN AMRO. Groeicijfers van 4 procent die in de voorgaande jaren voor optimisme zorgden, komen vermoedelijk niet terug. De maatregelen die het kabinet heeft genomen om stikstofuitstoot te verminderen zorgen voor druk op de agrarische sector, voor rake klappen aan de bouwsector en voor onrust bij alle ondernemingen die deel uitmaken van deze ketens. Dat zijn bijvoorbeeld transportbedrijven die bouwmaterialen verschepen. Wanneer minder bouwvergunningen worden verleend, hoeven er ook minder bouwmaterialen te worden getransporteerd.

Daarbij komt dat de precieze invulling van het PFAS-beleid voor de ondernemers uit deze sectoren nog zeer onduidelijk is. PFAS is een verzameling van synthetische stoffen die schadelijk zijn voor mens en natuur. In juli van dit jaar zijn nieuwe PFAS-richtlijnen opgesteld. Maar eind november werden deze weer aangepast en in 'de loop van 2020' komt pas weer meer informatie over een definitief handelingskader. Dit gejojo houdt de bagger-, de bouw- en de transportsector voorlopig in grote spanning. Probleem is dat het handelen van de overheid op deze dossiers reactief is. Mede onder druk van rechterlijke uitspraken en nieuwe akkoorden moet het stikstofgehalte nu verminderen, zijn PFAS-normen nu aangescherpt en moet het klimaat nu worden gered. Het is begrijpelijk dat wordt ingegrepen, maar het grillig aanpassen van de regels maakt ondernemers onzeker. Wie niet zeker weet of zijn huidige investeringen voldoen aan toekomstige wetgeving, zal afwachten met zijn toekomstige investeringen, wat weer gevolgen heeft voor de groei.

Volumegroei per sector in Nederland*

	2019	2020	2021
	%mutaties		
Agrarisch	1,0%	-0,5%	-0,5%
Food	1,0%	0,5%	1,0%
Industrie	-1,0%	-1,5%	2,0%
Bouw	4,0%	-2,0%	0,0%
Vastgoed**	7,0%	3,5%	2,0%
Retail	2,5%	2,0%	2,0%
Leisure	1,4%	2,5%	2,5%
Transport & Logistiek	1,5%	0,5%	2,0%
Telecom, Media & Technologie	3,0%	2,5%	3,0%
Zakelijke dienstverlening	3,0%	2,5%	3,0%
Healthcare	2,5%	1,5%	1,5%

Bron: ABN AMRO Sector Advisory

*: prognose op basis van toegevoegde waarde

** : prognose Vastgoed betreft waardeontwikkeling vastgoed

Kerncijfers Nederlandse economie

	2019	2020	2021
	%mutaties		
BBP	1,7	0,9	1,2
- Particuliere consumptie	1,4	1,6	1,4
- Overheidsconsumptie	1,5	3,0	1,4
- Investeringen	4,9	-1,3	-0,5
- Uitvoer	2,3	1,9	3,0
- Invoer	3,0	2,2	3,1
Consumentenprijzen (HICP)	2,6	1,6	1,6
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	3,4	3,7	4,0

Bron: CBS, TR Datastream, prognoses ABN AMRO Economisch Bureau

Bovendien, om echte hervormingen door te voeren zijn noodmaatregelen niet de oplossing. Die zijn vooral het gevolg van te laat ingrijpen. *De Volkskrant* merkte al fijntjes op dat ambtenaren van ministeries als Landbouw en Infrastructuur in april vorig jaar al waarschuwden voor het toenmalige stikstofbeleid, Programmatische Aanpak Stikstof genoemd. Zij vreesden toen al dat dit beleid 'buiten werking' zou worden gesteld door de Raad van State, wat na het oordeel van het Europese Hof van Justitie ook is gebeurd. Desondanks is al die tijd weinig gedaan met deze constatering.

Mentaliteitsverandering

Kortom: om op de lange termijn te kunnen voldoen aan de klimaateisen moeten vroegtijdig maatregelen worden genomen. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) onderschrijft dit ook in zijn laatste publicatie waarin het de plannen van het klimaatakkoord beoordeelt. Zij stelt daarbij dat de gewenste aanpassingen een leereffect hebben, waardoor het tijd kost uit te vinden wat wel en wat niet werkt. Daarnaast vergen veel maatregelen opstart- en doorlooptijd. Daardoor zal het 'geruime tijd duren voordat emissiereducties zichtbaar worden in de statistieken', aldus het PBL. Wie eerder begint, kan innovatief zijn en werken aan een mentaliteitsverandering ten gunste van het klimaat. Neem mobiliteit; als we willen dat de wegen niet dichtslippen, kan de overheid extra wegen aanleggen. Maar die maatregel helpt maar even. Op een

gegeven moment loopt het toch weer vast. Beter is het de burger een alternatief te bieden dat net zoveel gemak biedt als de eigen auto en waarmee tegelijk files worden beperkt, zoals 'mobility as a service'.

Bij zo'n vervoersmodel moeten de ondernemer, de reiziger en de overheid op een andere manier naar mobiliteit kijken. Auto's zijn niet meer in het bezit van individuen, maar worden gezamenlijk gebruikt. Hiervoor moeten platformen en systemen worden gebouwd, zowel privaat als publiek. Maar die systemen zijn niet van de ene op de andere dag geïmplementeerd en actief.

De overheid kan met wetgeving de introductie van klimaatvriendelijke diensten of producten sturen en stimuleren, ervan uitgaande dat de ommekeer niet onmiddellijk vanzelf van het bedrijfsleven komt. Het bedrijfsleven innoveert namelijk pas zodra het een gat in de markt ziet. Vaak is dat een gebrek in een product of dienst dat door de consument als 'pijn' wordt ervaren. Een taxibedrijf dat zijn klanten lang laat wachten, kan concurrentie verwachten van een bedrijf dat met een slimme app binnen twee minuten zijn klanten oppikt.

Kern van klimaatverandering is dat de pijn bij de consument pas wordt gevoeld wanneer het al te laat is, bijvoorbeeld als de luchtvervuiling dusdanig is dat dit gezondheidsklachten geeft. Dat maakt het moeilijk om consumenten te overtuigen dat het beter is een auto te delen in plaats van er zelf een te hebben. Het gemak wint het dan van verre zorgen over het klimaat, zo blijkt uit eerder onderzoek van ABN AMRO.

Daarbij komt dat de ondernemers bij duurzame verdienmodellen gewaagde keuzes moeten maken. Het is makkelijker om voor inkomsten te kiezen die nu voor het grijpen liggen. De varkenshouder die de varkensprijs omhoog ziet schieten vanwege de varkenspest in China, zal vanuit commercieel oogpunt meer varkens willen houden om die vervolgens voor de export aan te bieden. Voor het klimaat is dat minder goed en zou het houden van minder varkens een betere keuze zijn. Maar dat is mogelijk pas op de lange termijn lucratief, wanneer bijvoorbeeld meer wordt ingezet op duurzaamheid.

Bij dit soort lastige keuzes kan de overheid met bijvoorbeeld subsidies, wetgeving of door zelf duurzaam in te kopen een helpende hand bieden. Hiermee worden ondernemers geprikkeld om meer duurzaam te ondernemen. Als dan toch plotseling maatregelen nodig zijn, dan worden ondernemers die hun processen al op orde hebben minder geraakt. Wanneer bijvoorbeeld de bouwsector de afgelopen jaren alle dieselmachines had vervangen voor elektrische machines en in fabrieken had geïnvesteerd waarmee modulair kan worden gebouwd en dus minder transport naar de bouwplaats zou plaatsvinden, dan was stikstof voor deze sector nu een minder groot probleem geweest. Bij vroegtijdige en juiste aanpassingen worden ondernemers minder gevoelig voor onverwachte externe maatregelen en behouden ze de controle over de eigen bedrijfsvoering.

(% volumegroei)	2020	2021
Agrarisch	-0,5%	-0,5%

Nadia Menkveld – Sectoreconoom
nadia.menkveld@nl.abnamro.com

Dit jaar stond in het teken van de stikstofcrisis. Onduidelijkheid over welke maatregelen getroffen gaan worden en de angst dat de maatregelen verregaand zullen ingrijpen op de bedrijfsvoering zorgde voor onrust onder boeren. Maar er is meer. De Afrikaanse Varkenspest in China veroorzaakt wereldwijde schaarste en heeft de varkensprijzen tot ongekende hoogten gestuwd. In Nederland nam het aantal geslachte varkens (in gewicht) af met 5 procent.

De volumes voor melkveehouders daalden in de eerste negen maanden van dit jaar met 1,8 procent en de uitbetaalde melkprijs lag in het derde kwartaal lager dan in het eerste kwartaal. Ook voor veel akkerbouwers was 2019 een roerig jaar en was het spannend om de aardappel-uienogst binnen te krijgen. Na de extreem droge zomer van 2018 was het weer dit jaar gunstiger, al moest er nog wel berekend worden. De volumes van onder meer aardappelen en uien stegen en de prijzen daalden.

Volumes in veehouderij onder druk

Voor 2020 en 2021 verwacht ABN AMRO dat de volumes per saldo licht dalen. Een aantal factoren zorgt voor druk. Allereerst is dat de warme sanering van de varkenshouderij die

al gepland stond. Ondernemers kunnen zich tot midden januari 2020 aanmelden voor subsidie wanneer zij overgaan tot sluiting van hun bedrijf. De komende twee jaar zal dit zorgen voor lagere volumes. De stikstofdiscussie zal eveneens gevolgen hebben voor veehouderij. Investerings in uitbreidingen zullen lager liggen door onzekerheid over de nog te nemen maatregelen. ABN AMRO sluit een daling van de melkveestapel en het aantal melkveebedrijven niet uit. De daling van de melkveestapel zou beperkt kunnen zijn: met het oog op een mogelijk nieuwe peildatum zouden bedrijven juist vee kunnen aankopen om de latente ruimte aan te vullen. Ook de vergrijzing en het gebrek aan opvolging zorgt de komende jaren voor krimp van de sector. Veel akkerbouwers hadden in 2019 weliswaar een betere productie, maar de volumes liggen nog wel onder de meerjarige gemiddelden. Onder normale omstandigheden kunnen in 2020 de volumes voor akkerbouwers naar een normaal niveau groeien. Met name de productie van mais, die juist dit jaar tegenviel, kan volgend jaar stijgen. De verwachte volumetoename in de akkerbouw is echter voor de landbouwsector als geheel onvoldoende om de druk op de volumes in de veehouderij te compenseren.

(% volumegroei)	2020	2021
Food	0,5%	1,0%

Nadia Menkveld – Sectoreconoom
nadia.menkveld@nl.abnamro.com

De ontwikkeling in de uitvoer van voedingsmiddelen is voor de foodsector van groot belang. De Europese Unie (EU) is de belangrijkste afzetmarkt voor Nederlandse groothandelaren in en producenten van voedingsmiddelen. De export van voedingsmiddelen steeg in de eerste negen maanden van 2019 met 5 procent. De uitvoer naar de belangrijkste exportlanden Duitsland, België en Frankrijk nam toe, maar de uitvoer naar het Verenigd Koninkrijk daalde licht. De export naar landen buiten de EU steeg 7,2 procent en daarmee harder dan de export naar landen binnen de EU (4,4 procent). De stijging is onder meer te danken aan de stijgende uitvoer naar China. De Afrikaanse Varkenspest in dit land zorgt voor een enorme schaarste, waardoor tot ver buiten de landsgrenzen vlees wordt ingekocht. De uitvoer van vlees vanuit Nederland naar China verdubbelde in de eerste negen maanden van 2019. De totale uitvoer van voedingsmiddelen naar China nam met 22 procent toe. Ook in 2020 en 2021 zal de wereldwijde schaarste de markt voor dierlijke eiwitten domineren. Voor Nederland geldt ook nog eens dat als gevolg van de warme sanering van de varkenshouderij het aantal in ons land gehouden varkens zal afnemen. Aan de aanbodkant zal deze schaarste kunnen zorgen voor groeibeperkingen.

Arbeidstekort remt groei

Een andere beperking om te groeien voor de foodsector in het algemeen is het arbeidstekort. Ondernemers zien dit als een van de grootste belemmeringen in hun groei. De vraag naar voedingsmiddelen blijft wel op niveau. Zowel in Nederland als in de belangrijkste afzetmarkten in de EU houdt de groei van de particuliere consumptie aan. In Nederland is de werkloosheid nog laag en nemen de lonen toe, waardoor de koopkracht stijgt. En in zowel 2020 als in 2021 verwacht ABN AMRO een groei van de Europese economie en een daarbij behorende toename van de uitvoer. De hogere vraag naar Nederlandse voedingsmiddelen zal echter deels teniet worden gedaan door de beperkingen aan de aanbodkant en het arbeidstekort. Per saldo verwacht ABN AMRO dat de groei voor de foodsector terug zal vallen van 1 procent in 2019 naar 0,5 procent in 2020.

	(% volumegroei)	
	2020	2021
Industrie	-1,5%	2,0%

Albert Jan Swart – Sectoreconoom
albert.jan.swart@nl.abnamro.com

Het jaar 2019 loopt uit op een teleurstelling voor de Nederlandse industrie, met een krimp van de industriële productie van naar schatting 1 procent. Voor 2020 verwacht ABN AMRO een krimp van 1,5 procent. Wereldwijd is de industriële productie gedaald. Bij onze belangrijkste

handelspartner, Duitsland, krimpt de industriële productie al sinds het vierde kwartaal van 2018. In de Nederlandse industrie valt het mee, met 0 procent groei in het eerste en derde kwartaal en een krimp van 1,5 procent in het tweede kwartaal.

De Nederlandse inkoopmanagersindex van de NEVI is in 2019 flink gedaald en zakte in november voor het eerst in zes jaar onder de 50, naar 49,6. Een stand onder de 50 duidt op een afname van de bedrijvigheid. Ook het aantal nieuwe exportorders is de laatste maanden afgenomen.

De oorzaak voor de verder afnemende activiteit ligt vooral in het buitenland. De handelsoorlog tussen de VS en China zal in 2020 bepalend zijn voor het herstel van de industriële productie. ABN AMRO verwacht dat in 2020 een akkoord zal worden bereikt. De industriële orders kunnen dan in de loop van het jaar licht aantrekken. Krachtig herstel vóór 2021 is waarschijnlijk niet te verwachten. Het lijkt erop dat de Nederlandse industriële productie in 2020 gedurende het eerste en mogelijk ook het tweede kwartaal van 2020 verder zal verslechteren, waarna langzaam herstel kan optreden.

Behalve de handelsoorlog is ook monetair beleid een belangrijke factor. Een combinatie van afnemende handelsspanningen en ruimer monetair beleid kan een gunstig effect hebben op de bedrijfsinvesteringen, waarvan de Nederlandse industrie kan profiteren. Het belangrijkste risico is dus een verdere escalatie van de handelsoorlog. Hoewel ABN AMRO

geen harde brexit meer verwacht, kan ook de politieke situatie in het Verenigd Koninkrijk voor tegenwind zorgen. Een 'zachte' brexit kan de komende jaren een drukkend effect hebben op de bedrijfsinvesteringen in het Verenigd Koninkrijk, waarvan de Nederlandse industrie last zou hebben.

Stikstofbeleid raakt industrie

De problemen rond het stikstofbeleid kunnen de Nederlandse industrie zowel direct als indirect raken. Direct, omdat het adviescollege Remkes in mei 2020 [maatregelen](#) zal voorstellen om de stikstofuitstoot van de industrie te beperken. Indirect, doordat een krimp van de Nederlandse bouwproductie zal leiden tot afnemende vraag naar bouwmaterialen, gereedschap en bouw materieel – met uitzondering van elektrisch materieel. Met name de bouwmaterialenindustrie en bepaalde machinebouwers zullen daardoor geraakt worden, maar in zekere mate ook producenten van kunststof- en metaalproducten.

	(% volumegroei)	
	2020	2021
Bouw	-2,0%	0,0%

Madeline Buijs – Sectoreconoom
madeline.buijs@nl.abnamro.com

De groei van de bouwsector zwakt in 2020 en 2021 sterk af als gevolg van de stikstof- en PFAS-crisis. Voor 2020 wordt een krimp van 2 procent verwacht en voor 2021 een stabilisatie. Zowel de woningbouw, utiliteitsbouw en grond-,

wegen- en waterbouw (gww) worden hard geraakt door het uitblijven van een definitieve oplossing voor in het bijzonder de stikstofcrisis. De gevolgen van de PFAS-maatregelen zijn nog onduidelijk, waardoor de effecten moeilijk in te schatten zijn. Was de gww vorig jaar nog de groeimotor van de bouwsector, naar verwachting zal deze branche in 2020 flink krimpen. Doordat bij de aanleg en het gebruik van wegen relatief veel stikstof wordt uitgestoten, zal het moeilijk zijn om vergunningen te krijgen. Veel infraprojecten, grote en kleine, liggen daardoor stil. De rijksoverheid heeft aangegeven meer te willen investeren in onderhoud, waardoor de verwachting voor 2021 positiever is dan voor 2020. Het aantal afgegeven vergunningen voor nieuwe woningen en gebouwen krimpt sinds het einde van de zomer sterk. De nieuwbouw zal daardoor in de loop van 2020 en in 2021 sterk terugvallen. De aandacht kan dan wel meer op het onderhoud van gebouwen komen te liggen, omdat hiervoor niet altijd een vergunning is vereist. Gezien de grote noodzaak tot verduurzaming van veel gebouwen, heeft deze verschuiving in ieder geval dan toch een gunstig bijeffect.

Toeleveranciers geraakt

Ook andere branches in de bouw worden geraakt door de stikstofcrisis. Architecten en ingenieurs zullen hiervan volgend jaar de gevolgen merken, omdat zich minder

bouwprojecten aandienen. Minder bouwprojecten betekent ook voor de groothandel, de verhuurders van bouwmaterialen en de installateurs minder werk. Producenten van hout- en bouwmaterialen zullen in 2020 eveneens te maken krijgen met minder vraag naar hun producten. Zij kunnen daarnaast te maken krijgen met de aanvullende maatregelen voor de industrie om ook in die sector de stikstofuitstoot terug te dringen. Met name de bouwmaterialenindustrie is zeer vervuilend. Het risico bestaat dat bouwbedrijven gaan prijsduiken bij het beperkte aantal bouwprojecten dat op de markt komt. Dit kan de marges van bouwbedrijven onder druk zetten. Tegelijk zijn er nog wel kansen voor bouwbedrijven. Bedrijven die actief zijn in duurzaam bouwen, kunnen rekenen op meer vraag naar hun producten of diensten.

(% groei waarde vastgoed)	2020	2021
Vastgoed	3,5%	2,0%

Madeline Buijs – Sectoreconoom
madeline.buijs@nl.abnamro.com

De ontwikkelingen in de vastgoedsector zijn sterk afhankelijk van de ontwikkelingen in de Nederlandse economie. De waarde van het Nederlandse vastgoed groeit daarom in 2020 en 2021 naar verwachting minder hard dan in voorgaande jaren. Voor 2020 wordt een stijging van 3,5 procent verwacht en voor 2021 een stijging van 2 procent. Dat de prijzen nog steeds stevig oplopen, is vooral te danken aan de lange rente die naar verwachting voorlopig laag blijft.

Zeker bij een lage rente wordt vastgoed gezien als interessant beleggingsalternatief gezien voor sparen. Bovendien zijn de kosten van vastgoedfinanciering dan laag.

Ingrepen deels positief

Ook de stikstofcrisis kan een prijsopdrijvend effect hebben, want hierdoor worden de komende jaren minder nieuwe woningen en andere gebouwen opgeleverd. Bij druk op het aanbod kan de waarde van het bestaande vastgoed verder toenemen. Voor projectontwikkelaars is de stikstofproblematiek zeer ongunstig, want hun projecten kunnen niet doorgaan, of mogelijk alleen met grote vertraging. Dit zorgt voor extra kosten. Ook nemen de kosten van projectontwikkelaars toe door de steeds strengere duurzaamheidseisen die in de toekomst alleen maar strenger worden. Hun verdienmodel kan daardoor onder druk komen wanneer zij geen maatregelen nemen. Ook kunnen projectontwikkelaars lijden pijn wanneer ze grond in eigendom hebben waar niet op gebouwd kan worden. De diverse typen vastgoed ontwikkelen zich zeer wisselend. De waardegroei wordt gedreven door de kantorenmarkt en de commerciële huurwoningen. De hoge werkgelegenheid stuwt de vraag naar kantoorruimte, terwijl de grote vraag naar vooral huurwoningen voor prijsstijgingen in de grote steden zorgt. Ook de waarde van bedrijfsruimten neemt nog flink toe. En de

vraag naar nieuwe distributiecentra is hoog door de sterke toename van online winkelen. De traagste groeier is het winkelvastgoed. Deze branche heeft juist last van online verkoop, waardoor de vraag naar winkelpanden afneemt.

	(% volumegroei)	2020	2021
Retail		2,0%	2,0%

Paul Metzmakers – Sectoreconoom
paul.metzmakers@nl.abnamro.com

De groei van de sector Retail komt in 2019 met 2,5 procent iets hoger uit dan we eerder verwachtten. Dit ondanks de beperkte koopkrachtstijging bij huishoudens, de btw-verhoging in januari en de hogere energierekening. Daar staat tegenover dat de werkloosheid zeer laag is en meer mensen dan ooit een baan hebben, wat de consumptieve bestedingen stimuleert. Ook de komende twee jaar is de groei van het besteedbaar inkomen een belangrijke stimulans voor de sector Retail. Dankzij overheidsmaatregelen stijgt in 2020 de koopkracht en zal de particuliere consumptie naar verwachting met 1,6 procent toenemen. Dit over het algemeen positieve beeld verhult de structurele uitdagingen voor de detailhandelssector, zoals de sterke groei van de online verkopen en de vergrijzing van de bevolking. In sommige detailhandelsbranches, zoals de modebranche, kunnen retailers alleen overleven als ze zich kunnen onderscheiden van de vele online concurrenten en zich

weten te profileren bij de kritische consument. Consumenten kunnen via het internet immers zonder veel moeite de goedkoopste aanbieder vinden. De verkoop via een online platform of het optuigen van een eigen online verkoopkanaal is dus niet voldoende, mede omdat dit op kleine schaal ook kostbaar is. Daarnaast zal door de vergrijzing en de trek van jongeren naar stedelijke gebieden de samenstelling en het bestedingspatroon van de klandizie in veel regio's veranderen. Ouderen kopen immers over het algemeen minder spullen. Voor ondernemers in deze krimpende regionale markten is het dus cruciaal om hun klanten goed te kennen en te bedienen. Het bieden van service en advies door personeel met verstand van zaken is een van de belangrijkste onderscheidende factoren voor een fysieke winkel om klanten te binden.

Naar duurzame verdienmodellen

De maatschappelijke trend naar verduurzaming zal ook in de sector Retail steeds verder doordringen. Hierbij gaat het niet alleen om duurzaamheids- en milieuaspecten van de productie, maar ook om sociale omstandigheden en beloning van werknemers in de productielanden. Als er meer vraag komt naar producten die langer mee gaan en beter hergebruikt kunnen worden, moeten ondernemers hier met nieuwe verdienmodellen op inspelen in plaats van te sturen op het verkopen van zoveel mogelijk producten. Modeondernemers kunnen bijvoorbeeld inzetten op de transitie van 'fast fashion' naar 'slow fashion' en 'flow fashion'. In plaats van het

verkopen van zoveel mogelijk goedkope modieuze kledingstukken die maar een seizoen mee gaan, kunnen duurzame en meer tijdloze kledingstukken worden verkocht of verhuurd die de consument weer bij de retailer kan inleveren voor doorverkoop of hergebruik van materialen.

	(% volumegroei)	2020	2021
Leisure¹		2,5%	2,5%

Paul Metzmakers – Sectoreconoom
paul.metzmakers@nl.abnamro.com

De groei van de sector Leisure komt in 2019 met 1,4 procent lager uit dan eerder verwacht, mede door de zeer krappe arbeidsmarkt. Uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat het aantal ondernemers dat in hun bedrijfsvoering wordt belemmerd door een tekort aan personeel dit jaar is gestegen tot recordhoogte. Om te kunnen blijven groeien is het voor ondernemers dus van belang om te zoeken naar innovatieve oplossingen voor het personeelstekort, bijvoorbeeld door slim gebruik te maken van de mogelijkheden van digitalisering en door beleid om personeel langer voor de sector te behouden. Het werven en inwerken van nieuwe medewerkers kost immers geld en drukt de marge. Ook het slim benutten van de bestaande capaciteit maakt verdere groei mogelijk. Zo kan het afstemmen van nieuwe prijsmodellen op verschillende doelgroepen, zoals het betalen

¹ Horeca (hotels en eet- en drinkgelegenheden geldt hier als proxy voor Leisure).

per minuut, ervoor zorgen dat de gastenstroom beter over de capaciteit wordt verdeeld.

Actieve ouderen

Hoewel de sectorgroei sinds 2019 duidelijk in een lagere versnelling staat dan in de jaren ervoor, zijn de fundamenten voor verdere groei in 2020 en 2021 nog altijd gunstig. Het besteedbaar inkomen van consumenten zal in 2020 naar verwachting sterker toenemen dan in 2019, vooral door een forse afname van de inflatie in combinatie met een lichte stijging van de groei van de contractlonen. Daarnaast profiteert de sector Leisure van de vergrijzing. Zo besteden de reislustige Nederlandse 65-plussers in 2020 naar verwachting weer 100 miljoen euro extra aan vakanties. De toenemende welvaart in de rest van de wereld stimuleert bovendien de instroom van buitenlandse toeristen, die zo'n 40 procent van de toeristische bestedingen in Nederland voor hun rekening nemen. De risico's bij dit sectorale beeld zijn vooral neerwaarts. Een materialisatie van geopolitieke risico's kan snel zijn weerslag vinden in een daling van het consumentenvertrouwen en de beurskoersen en, in het verlengde daarvan, de consumentenbestedingen. De groei van de sector Leisure krijgt doorgaans een onevenredig harde klap bij een neergang van de economische conjunctuur, zo leerden de terroristische aanslag van 11 september 2001 en de financiële crisis van 2008.

(% volumegroei)	2020	2021
Transport & Logistiek	0,5%	2,0%

Albert Jan Swart – Sectoreconoom
albert.jan.swart@nl.abnamro.com

Door de afvlakkende groei van de Nederlandse economie zal de groei van de transportsector in 2020 flink vertragen, van 1,5 procent in 2019 naar 0,5 procent in 2020. Daarnaast krijgt de sector waarschijnlijk last van de krimp in de bouw. Het jaar 2019 begon goed voor de transportsector, maar in de zomer keerde het tij. De volumes daalden in het derde kwartaal. De groei vlakkt vooral af doordat de groei van de wereldhandel in 2019 compleet is weggefallen, terwijl die in 2018 nog groeide met 3,3 procent. Nederland heeft een open economie en verdient normaliter relatief veel met handel, export en doorvoer van goederen. De wereldhandel heeft daardoor veel invloed op onze transportsector. ABN AMRO verwacht dat de groei van de wereldhandel in 2020 enigszins zal herstellen naar 1 procent. De containermarkt en de luchtvracht kunnen daarvan profiteren. Tegelijkertijd zal de groei van de Nederlandse economie in 2020 verder afvlakken, net als de groei van de invoer en de uitvoer. Daar zal vooral het wegvervoer last van krijgen. In de loop van 2020 kunnen de wereldhandel, de invoer en de uitvoer aantrekken. Vooral in 2021 zal de transportsector daarvan profiteren.

Milieuregels spaak in het wiel

Naar verwachting zullen regels rond stikstof en PFAS in 2020 een spaak steken in de wielen van de transportsector. Dat komt in de eerste plaats door de verwachte krimp van de bouwsector, die zal leiden tot een afname van de vraag naar transport van grondstoffen en bouwmaterialen. De bouw beweegt zich over het algemeen laatcyclisch doordat bouwprojecten een lange doorlooptijd hebben. De transportsector beweegt zich normaliter vroegcyclisch. Dat wil zeggen dat de transportsector vrijwel direct de gevolgen voelt van een afvlakkende economische groei. Normaal gesproken blijft de vraag naar transportdiensten vanuit de bouw aanvankelijk op peil, wat voor de transportsector de gevolgen van afvlakkende economische groei kan verzachten. In 2020 krijgt de transportsector echter tegelijkertijd te maken met zowel afvlakkende economische groei als een krimpende bouwproductie. De sector wordt dus dubbel geraakt. Met name de binnenvaart is afhankelijk van de bouwsector. Grondstoffen en bouwmaterialen zijn goed voor zo'n 40 procent van het vrachtvolume in die branche. In de tweede plaats wordt de transportsector mogelijk ook direct geraakt door de stikstofcrisis. Het adviescollege Remkes komt namelijk in mei 2020 met [aanbevelingen](#) om de stikstofuitstoot van de transportsector te beperken.

(% volumegroei)	2020	2021
TMT	2,5%	3,0%

Kasper Buiting – Sectoreconoom
kasper.buiting@nl.abnamro.com

De sector Technologie, Media & Telecom (TMT) laat een bovengemiddelde groei zien ten opzichte van andere sectoren. ABN AMRO verwacht een volumegroei van 2,5 procent in 2020. Dat is een half procent lager dan afgelopen jaar. In 2021 gaat de groei weer terug naar 3 procent.

De groeicijfers van de subsectoren binnen de TMT lopen echter sterk uiteen. Veel branches binnen TMT hebben te maken met structurele disruptie van hun businessmodellen. Zo laten drukkerijen, uitgevers en de telecombranche al jaren omzetkrimp zien.

De groei van de TMT-sector is vooral te danken aan de IT-branche. De IT is al jaren een van de sterkst groeiende bedrijfstakken, zowel binnen de sector als binnen de gehele Nederlandse economie. Het afgelopen jaar nam de omzet van de IT met 7 procent toe. In 2020 en 2021 neemt de omzetgroei af, maar deze blijft met respectievelijk 4,5 procent en 5 procent vrij hoog. Ook de branche van tv-producenten laat de laatste jaren sterke groeicijfers zien en blijft dat naar verwachting de komende twee jaar doen met een omzetgroei van respectievelijk 3,5 procent en 4,5 procent.

Tekort aan IT-personeel

Internationale handelsbeperkingen en de gevolgen van milieuregelgeving die andere sectoren parten spelen, gaan grotendeels aan de TMT-sector voorbij. Waar de sector wel in veel last van heeft, is het tekort aan personeel. Van alle Nederlandse bedrijven zegt 24,5 procent personeelstekort als een serieuze belemmering voor de groei van hun bedrijf te ervaren. In de TMT-sector is dat 33,0 procent. Binnen de TMT-sector is het de IT-branche die het meest last heeft. Maar liefst 41,1 procent van de IT-bedrijven geeft aan moeite te hebben geschikt personeel aan te trekken. ABN AMRO verwacht dat het huidige beeld van de TMT-sector de komende jaren onveranderd blijft. De structurele problemen van de drukkerijen, uitgevers en de telecombedrijven zijn nog niet verdwenen. De groei van de IT blijft sterk als gevolg van de verdere digitalisering van de maatschappij en de nieuwe technologische cyclus die voortgestuwd wordt door de introductie van 5G.

(% volumegroei)	2020	2021
Zakelijke diensten	2,5%	3,0%

Kasper Buiting – Sectoreconoom
kasper.buiting@nl.abnamro.com

De zakelijke dienstverlening heeft de afgelopen jaren geprofiteerd van de goed presterende Nederlandse economie. Bij een sterk presterende economie ontstaat veel vraag naar de (ondersteunende) diensten van de zakelijke

dienstverlening. Door internationale tegenwind is de economische groei afgelopen jaar echter vertraagd en komend jaar gaat deze zelfs terug naar 0,9 procent.

De zakelijke dienstverlening heeft lange tijd zich weten te onttrekken aan deze groeivertraging aangezien deze sector voornamelijk nationaal opereert. Ook van de belemmeringen als gevolg van milieuwetgeving rond PFAS en stikstof merkt de sector weinig. Komend jaar zullen zakelijke dienstverleners echter wel de gevolgen ondervinden van de verslechterde economische omstandigheden. Er zal namelijk verminderde vraag naar hun dienstverlening komen vanuit de sectoren die al wel de gevolgen van de economische groeivertraging merken.

Op zoek naar mensen

De zakelijke dienstverlening is bij uitstek een sector waar de mensen het belangrijkste kapitaal van de bedrijven zijn. De langdurige periode van economische groei heeft ervoor gezorgd dat de werkloosheid op een zeer laag niveau is gekomen. De keerzijde is dat bedrijven nu moeite hebben personeel te vinden. Dat trekt dus vooral in de zakelijke dienstverlening een wissel op de groei. Met 35,5 procent is het aandeel bedrijven dat zegt moeite te hebben geschikt personeel te vinden een stuk hoger dan het Nederlands gemiddelde van 24,5 procent.

Dit heeft gevolgen voor de diverse branches die onder de zakelijke diensten vallen. Bijzonder

zorgelijk is het in de uitzendbranche, de branche die andere bedrijven van het benodigd personeel moet voorzien. Meer dan de helft van de uitzenders (54,2 procent) zegt geen personeel te kunnen vinden. Dit is terug te zien in de volumes; het aantal uitzenduren neemt sinds medio 2018 af. Waar veel vraag is, maar slechts weinig aanbod, stijgt de prijs. Deze wetmatigheid uit zich inmiddels ook in de tarieven die betaald moeten worden voor uitzendkrachten. De branches in de professionele services krijgen te maken met een vertraging van de omzetgroei in de komende twee jaar. Desalniettemin blijft deze bovengemiddeld. Met name adviesbureaus blijven profiteren van de voortdurende vraag naar gespecialiseerd advies. Ook de facilitaire dienstverleners van de beveiligings- en schoonmaakbranches gaan komende twee jaar omzetgroei noteren. Met groeicijfers van respectievelijk 4 en 3,5 procent liggen deze iets lager dan afgelopen jaren. De conjunctuur verslechtert, maar de zakelijke dienstverlening heeft de structurele verdienstelijking van de economie als rugwind. Onze voorspelling voor 2020 is een volumegroei van 2,5 procent en voor 2021 een volumegroei van 3 procent.

(% volumegroei)	2020	2021
Healthcare	1,5%	1,5%

Anja van Balen – Sector Banker
anja.van.balen@nl.abnamro.com

De zorgsector zal de komende jaren profiteren van de verhoging van de overheidsbestedingen die immers gedeeltelijk aan de zorg toevallen. Tegelijk kampt de sector met structurele uitdagingen die blijvende onzekerheid geven over hoe de patiënt van de toekomst de optimale zorg geboden kan worden. De onzekerheid heeft te maken met structurele capaciteitsproblemen. De vraag naar zorg stijgt door de vergrijzing. Naast de vergrijzing neemt bovendien de levensverwachting toe. De sector kan deze groeiende vraag niet of nauwelijks bijbenen. Het personeelstekort in de zorg loopt richting 2020 op naar 80.000 tot 100.000 medewerkers. Vooral ziekenhuizen komen handen tekort. Zorgverleners zullen meer druk op hun winstgevendheid ervaren. De cao-lonen stijgen met naar schatting 3 procent, maar de toename van de omzet blijft hierbij achter. Hierom zal ook dit jaar het efficiënter invullen van de zorg opnieuw hoog op de agenda staan. Lukt dit, dan kunnen de genoemde capaciteitsproblemen eveneens beter het hoofd worden geboden.

Zorg op afstand

Hiertoe is vernieuwing in de zorg nodig. 'Zorg op afstand', waarbij de zorgverlener niet altijd fysiek bij de patiënt aanwezig hoeft te zijn, vormt hierbij de heilige graal. In sommige gevallen,

bijvoorbeeld bij een operatie, blijft het noodzakelijk om een ziekenhuis te bezoeken. Maar dat is minder het geval bij een controlebezoek door mensen met een chronische ziekte. De zorg aan chronische patiënten verplaatst zich deels van de relatief kostbare ziekenhuizen naar goedkopere zorgverleners in de periferie. Zorg op afstand hangt nauw samen met digitalisering. Een voorbeeld hiervan is de app Hartwacht, waarmee patiënten thuis bepaalde cruciale waarden kunnen meten, zodat een deel van de periodieke controles bij de cardioloog in het ziekenhuis niet meer nodig is. Als bij de patiënt een afwijking wordt gevonden, komt de cardioloog direct in actie. Deze innovatie heeft geleid tot 40 procent minder verpleegkundige handelingen, 70 procent minder spoedbezoeken en 30 procent minder ritten van ambulances. Dergelijke meetmethoden kunnen ook worden ingezet bij andere chronische aandoeningen zoals long- en darmafwijkingen. Voor het efficiënt functioneren van deze manier van behandelen helpt het als de woningvoorraad in Nederland goed is afgestemd op de meest zorgbehoevende bevolkingsgroepen. Zo zijn de komende jaren 80.000 nieuwe zorgwoningen nodig die zijn aangepast op ouderen. Door de stikstofcrisis kunnen dergelijke bouwprojecten in het gedrang komen. Een belangrijke pijler naar het streven naar goedkopere en meer efficiënte zorg valt daarmee mogelijk weg.

ABN AMRO Sector Advisory

Contactpersoon Sectoren Algemeen:

Franka Rolvink Couzy, Hoofd Sector Research

Tel. 06 – 413 74 109

franka.rolvink@nl.abnamro.com

ABN AMRO Sector Advisory

ABN AMRO Sector Advisory							
	Sander van Wijk	Hoofd Sector Advisory	sander.van.wijk@nl.abnamro.com	Industrie	David Kemps	Sector Banker	david.kemps@nl.abnamro.com
	Franka Rolvink-Couzy	Hoofd Sector Research	franka.rolvink@nl.abnamro.com		Albert Jan Swart	Sector Econoom	albert.jan.swart@nl.abnamro.com
	Rishma Hoeba	Secretaresse	rishma.hoeba@nl.abnamro.com		Alexander Goense	Sector Analyst	alexander.goense@nl.abnamro.com
Agrarisch	Pierre Berntsen	Sector Banker	pj.berntsen@nl.abnamro.com	Transport & Logistiek	Bart Banning	Sector Banker	bart.banning@nl.abnamro.com
	Jan de Ruyter	Sector Banker	jan.de.ruyter@nl.abnamro.com		Albert Jan Swart	Sector Econoom	albert.jan.swart@nl.abnamro.com
	Nadia Menkveld	Sector Econoom	nadia.menkveld@nl.abnamro.com		Bram van Amerongen	Sector Analyst	bram.van.amerongen@nl.abnamro.com
	Martijn Leguijt	Sector Analyst	martijn.leguijt@nl.abnamro.com				
Food	Rob Morren	Sector Banker	rob.morren@nl.abnamro.com	Bouw	Petran van Heel	Sector Banker	petran.van.heel@nl.abnamro.com
	Nadia Menkveld	Sector Econoom	nadia.menkveld@nl.abnamro.com		Madeline Bujs	Sector Econoom	madeline.bujs@nl.abnamro.com
	Martijn Leguijt	Sector Analyst	martijn.leguijt@nl.abnamro.com		Casper Wolf	Sector Analyst	casper.wolf@nl.abnamro.com
TMT	Vacature	Sector Banker	Vacature	Vastgoed	Petran van Heel	Sector Banker	petran.van.heel@nl.abnamro.com
	Kasper Buiting	Sector Econoom	kasper.buiting@nl.abnamro.com		Madeline Bujs	Sector Econoom	madeline.bujs@nl.abnamro.com
	Justine Vijver	Sector Analyst	justine.vijver@nl.abnamro.com		Casper Wolf	Sector Analyst	casper.wolf@nl.abnamro.com
Zakelijke diensten	Han Mesters	Sector Banker	han.mesters@nl.abnamro.com	Healthcare	Anja van Balen	Sector Banker	anja.van.balen@nl.abnamro.com
	Kasper Buiting	Sector Econoom	kasper.buiting@nl.abnamro.com		Laura Kranenburg	Sector Analyst	laura.kranenburg@nl.abnamro.com
	Justine Vijver	Sector Analyst	justine.vijver@nl.abnamro.com				
Retail	Henk Hofstede	Sector Banker	henk.hofstede@nl.abnamro.com	Energie	Arnold Mulder	Sector Banker	arnold.mulder@nl.abnamro.com
	Paul Metzmakers	Sector Econoom	paul.metzmakers@nl.abnamro.com		Alexander Goense	Sector Analyst	alexander.goense@nl.abnamro.com
	Selma van der Graaf	Sector Analyst	selma.van.der.graaf@nl.abnamro.com				
Leisure	Stef Driessen	Sector Banker	stef.driessen@nl.abnamro.com	Thema's	Sonny Duijn	Sector Econoom	sonny.duijn@nl.abnamro.com
	Paul Metzmakers	Sector Econoom	paul.metzmakers@nl.abnamro.com		Bram van Amerongen	Sector Analyst	bram.van.amerongen@nl.abnamro.com
	Selma van der Graaf	Sector Analyst	selma.van.der.graaf@nl.abnamro.com				

De in deze publicatie neergelegde opvattingen zijn gebaseerd op door ABN AMRO betrouwbaar geachte gegevens en informatie. Noch ABN AMRO, noch functionarissen van de bank kunnen aansprakelijk worden gesteld voor in deze publicatie eventueel aanwezige onjuistheden. De weergegeven opvattingen en prognoses houden niet meer in dan onze eigen visie en kunnen zonder nadere aankondiging worden gewijzigd. Het gebruik van tekst en/of cijfers uit deze publicatie is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Teksten zijn afgesloten op 6 december 2019

© ABN AMRO, december 2019